

Шаравара Т. А. Капустянский Н.А. – генерал-хорунжий УНР и литератор в центре национально-освободительного движения 1918–1923 гг.

Освещаются малоизвестные страницы жизни, военной и литературной деятельности полковника, начальника канцелярии Военно-Ученого Комитета Главного Управления Генштаба Украинского государства, Генерал-хорунжего Н.А. Капустянского. Особенное внимание уделено его личной переписке с редактором из Германии и усилиям, направленным на редакционную и литературную работу, точнее на выпуск военно-научного журнала “Табир”. Впервые публикуются некоторые архивные документы.

Ключевые слова: Украинское государство, Генеральный Штаб, Канцелярия Военно-Ученого Комитета Главного Управления Генштаба, военно-научный журнал.

УДК 94(477)-058.232.6“1919”

Н. А. Ковальова

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО БЕЗ ПОМІЩИКА: РЕАЛІЗАЦІЯ “АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ” У 1919 Р.

У статті аналізуються передумови “комунального” руху в українському селі та становище поміщицьких господарств у 1919 р. Віддаючи пріоритетність вирішенню продовольчого питання перед аграрним, автор намагається з’ясувати стан посівної справи та збору врожаю у процесі ліквідації поміщицтва. Робиться висновок про занепад сільськогосподарського виробництва та вимушеність “комунального” руху, зумовлену економічними чинниками.

Ключові слова: поміщик, поміщицькі маєтки, продовольче питання, артіль, комуна.

Проблема колгоспно-радгоспного будівництва радянської влади у 1919 р. завжди перебувала у центрі уваги науковців. Одним із перших її дослідників став В. Качинський, який показав як недоліки, так і завдання земельної політики [1]. У 1960 – 1980 рр. “комунальний” рух вважався досягненням радянської влади, найбільш відомими дослідниками історії колгоспів та радгоспів стали І. Ганжа, А. Чмига, Ф. Головач [2; 3; 4]. З сучасних позицій досліджують проблему І. Хміль, П. Коріненко, І. Еткіна [5; 6; 7]. Зрозуміти передумови “комунального” руху та розглянути з економічної точки зору проблему колгоспно-радгоспного будівництва дає можливість аналіз становища в українському селі в контексті реалізації “аграрної революції”, що є недостатньо вивченим на даний час.

Метою пропонованого дослідження є з’ясування особливостей втілення “аграрної революції” в українському селі у 1919 р., зокрема аналіз стану посівної справи, збору врожаю у процесі ліквідації поміщицтва.

Продовольче питання, яке постало відразу, як перед Директорією, так і більшовиками, було основним і більш пріоритетним у розвитку революції, ніж земельне, хоча вітчизняна історична наука схильна розглядати їх одночасно і надавати їм однакової ваги [8, с. 32]. Кожна нова влада у 1919 р., міркуючи над тим, як організувати посівну кампанію, покладала надії на потенціал поміщицьких господарств.

Контроль над поміщицьким землеволодінням Директорія, а потім більшовики встановили у порівняно короткий термін взимку – навесні 1919 р. Земельні органи брали поміщицькі маєтки на облік, а землю в основному розподіляли між селянами – 95-96 % поміщицького землеволодіння. Поміщицькі маєтки були так пошарпані революцією, що втратили у 1919 р. половину, а часом і 3/4 своєї вартості [9, с. 15, 17].

Щоб налагодити виробництво сільськогосподарської продукції, повітові земельні управи УНР виступали за артільний обробіток селянами поміщицької землі з допомогою насіння та реманенту економій. У с. Мотовилівка Житомирського повіту Волинської губернії, підконтрольному Директорії УНР, за повідомленням інструктора Л. Карпуші від 18 березня 1919 р., сільська земельна комісія розподіляла безземельних і малоземельних на гуртки і кожному відводила відповідну площу землі, яку обробляли економічним насінням та реманентом [10, арк. 12-12 зв.]. Про розподіл колишньої поміщицької землі між селами Бежівської волості Житомирського повіту на Волині (а в селах – між окремими артілями) повідомляв 4 травня 1919 р. землемір О. Тишкевич [11, арк. 11]. Органи радянської влади, яка прийшла на Волинь дещо пізніше, констатували 18 червня 1919 р. засів усієї землі, колективний її обробіток у багатьох місцях та існування у волостях Житомирського повіту значної кількості зразкових економій [12, с. 510]. Ці економії, засновані земельними органами УНР, більшовики перетворювали на радянські господарства і створювали комуні.

Тривала організація артільного виробництва й на Поділлі. 10 квітня 1919 р. відбувся розподіл церковної і поміщицької землі між селами у Пиківській волості Вінницького повіту Подільської губернії. Ініціатором “комунального” руху став волосний агроном Покоржевський, який запропонував заснувати з бідноти комуні і користуватись худобою і насінням з економій [13, арк. 5]. 12 квітня у с. Байківці склався “гурток бідніших селян” з 12 осіб, які отримали 12 дес. під яровий посів і з 16 квітня стали обробляти землю [14, арк. 4]. Станом на 28 квітня 1919 р. у Пиківській волості існувало 6 комун чисельністю від 5 до 17 осіб: у м. Ново-Пиків (5 осіб), дві у с. Старо-Пиків (10 і 11 осіб), у с. Кривошеїнці (11 осіб), у с. Байківці (12 осіб), м. Янов (17 осіб) [14, арк. 12, 48]. Комунари в основному наділялись 1 дес. землі, не мали насіння, коней і змушені були просити допомоги у волосної влади. Результатами “комунальної” діяльності земельних органів УНР

скористалися більшовики, які контролювали владу у Подільській губернії з середини квітня до середини липня 1919 р.: у звіті, складеному не раніше 1 червня 1919 р., Подільський губернський земельний відділ констатував існування у селах комун, артілей і товариств [12, с. 546].

Однак у переважній більшості землі поміщицьких господарств розподілялись між селянами. У с. Байківці, як повідомляв 25 квітня 1919 р. голова виконавчого комітету П. Пиндик, отриману землю поділили між малоземельними і безземельними, які не маючи свого насіння, сподівалися на ресурси економії [13, арк. 29]. Однак як повідомляв 2 травня 1919 р. волосний агроном Покоржевський, земельні управи не могли перевезти насіння з економії одного села для бідняків іншого, а якщо й була можливість їм допомогти насінням, то його розбирали більш заможні селяни. У більшості випадків у Вінницькому повіті земля роздавалась заможним селянам, які могли її засіяти, тож вони забирали її і у бідняків [13, арк. 39-39 зв.].

У Барашівській волості Житомирського повіту (волосний земельний відділ розпочав працю 4 травня 1919 р.) на облік було взято три маєтки (Яблонець, Білка і Дуга). У маєтку Дуга було створено артіль робітників, яким відвели 530 дес. землі. У інших маєтках землі розподілялись у зрівняльне тимчасове користування між безземельними і малоземельними селянами під яровий посів загальною площею 1176 дес. Луки і сінокоси (501 дес.) теж були розподілені [15, арк. 15-15 зв.]. Порядок збору врожаю визначив Барашівський волосний земельний відділ Житомирського повіту 20 липня 1919 р.: збір озимих, які засівалися поміщиками, як власними засобами, так і здольно, доручався існуючим там артілям робітників за п'ятий сніп, а ярових – за половину (засівалися артільно, але засобами поміщика). В залежності від умов посіву та стану хлібів правила збору врожаю визначалися для кожного маєтку окремо [15, арк. 5-6].

При зборі врожаю селяни користувалися слабкістю чи зміною влади у своїх прагматичних інтересах. Селяни с. Колибабінці Пиківської волості Вінницького повіту у липні 1919 р. збирали озимі посіви на економічних землях і відвозили їх кожен до себе додому, не звертаючи уваги на умовляння представників влади здавати державі п'ятий сніп [13, арк. 164]. На Волині земельний відділ губернського ревкому (УСРР) у липні 1919 р. отримував повідомлення з місць про самочинні захоплення селянами землі, посівів, сінокосів у колишніх поміщицьких маєтках [10, арк. 182]. У Летичівському повіті на Поділлі у серпні 1919 р. селяни у колишніх поміщицьких маєтках відмовлялися віддавати частину хліба земельним органам УНР, або вночі цілими селами приїжджали і грабували державний хліб. Так було, наприклад, у ніч з 13 на 14 серпня 1919 р. у с. Вербці [16, с. 289-290]. На небажання селян віддавати державі врожай з поміщицьких земель на території, підконтрольній Директорії, вказує і В. Лозовий: поняття “державне” і “нічье” для них були тотожні [17, с. 282].

У підконтрольній більшовиками території теж відразу постало продовольче питання. Складна продовольча ситуація навесні 1919 р. склалася у Харківській губернії, Донбасі (навіть селяни не мали продовольства і насіннєвого матеріалу) [12, с. 265, 312]. До районів, які зазнавали значних труднощів із продовольством, традиційно належала і Чернігівщина. Радянська влада, ліквідувавши свого класового ворога – поміщика, змушена була виконувати його функції постачання продовольства. Земельне питання у 1919 р., на думку В. Качинського, змінило свій зміст: якщо у 1917 р. це було питання про ліквідацію поміщицького землеволодіння і розподіл приватновласницької землі, то у 1919 р. – організація сільськогосподарського виробництва і, зокрема, посівної кампанії [1, с. 10, 15]. Більшовицька влада теж намагалася скористатися насінням і реманентом поміщицьких економій. Завдяки цьому навесні 1919 р. вся земля під ярові посіви, як селянська, так і поміщицька, була засіяна у Покровській волості Єлисаветградського повіту на Херсонщині [18, с. 123]. Загалом селянами у 1919 р. було засіяно не менше 4/5 ярових посівів поміщицьких маєтків [1, с. 21].

Завдання засіяти всю площу землі, а потім і зібрати врожай в умовах відсутності робочих рук призвело до створення робітничих артілей та залучення військових команд. До залишених власниками маєтків Ново-Софіївської волості на Нікопольщині Катеринославської губернії навесні 1919 р. була відправлена артіль у складі 82 осіб, яка мала 20 коней і вела роботу у п'яти місцях. У Лошкарівській волості працював військовий загін 1 Кубанської кавалерійської бригади (100 осіб, 70 коней і три жатки). Ще кілька менших військових загонів були відряджені до інших волостей Нікопольщини, яким доручалося створити нові артілі [12, с. 382-383]. Всього у Катеринославській губернії було 500 поміщицьких маєтків. На базі частини маєтків у губернії станом на 21 травня 1919 р. було створено 132 радянських господарств, а також діяло 17 комун і 18 артілей [19, с. 131-132]. 3/4 складу комун і артілей становили робітники міста і поодинокі розорені селяни. У Донецькій губернії до складу артілей входили переважно шахтарі і малоземельні селяни [1, с. 29]. Для збору врожаю створювалися робітничі загони на Одещині після розгрому селянського повстання наприкінці липня 1919 р. За спогадами заступниці наркомзему Н. Плюсніної, селяни не хотіли у них працювати, а міські безробітні, з яких склалися ці загони, не знали специфіки сільськогосподарських робіт. Через це збір врожаю йшов з перебоями [20, арк. 6, 8 зв.-9]. У Київській губернії у 1919 р. в умовах безробіття у промисловості у сільськогосподарських комунах, за даними І. Хміля, було працевлаштовано близько 8 тис. робітників [5, с. 63]. Метою перших колективів, як відзначає А. Касперович, було виключно використання колишніх поміщицьких маєтків [21, с. 17].

Під колективні господарства (за даними наркомзему, у 1919 р. було створено 497 комун і артілей) було відведено 60 тис. дес. землі, з яких не більше третини знаходилось у сільськогосподарському користуванні [1, с. 29-30]. У Катеринославській, Херсонській, Таврійській, частково Полтавській і Київській губерніях під весняні посіви було залишено 25-30 % поміщицької землі. За даними наркомзему, посівна площа радгоспів становила 630,6 тис. дес. озимих (зроблених ще поміщиками) і весняних ярових (радянських) посівів, що склало 21 % поміщицького посіву 1917 – 1918 рр. [1, с. 33]. Радгоспи у 1919 р. були забезпечені

сільськогосподарськими машинами на 35 % (багато з яких були непридатними) і гостро відчували брак робочих рук, особливо в південних губерніях [1, с. 35].

За спогадами заступниці наркомзему УСРР Н. Плюсніної, яка на початку липня 1919 р. ознайомилася з роботою радгоспів Херсонщини (разом із працівниками наркомзему об'їхали близько 40 великих і малих радгоспів Ананьївського повіту), більше 90 % з них були зруйновані [20, арк. 5; 22, с. 101]. Зламани сільськогосподарські машини знаходились надворі під дощем, більшість поміщицьких будинків були зруйновані, надвірні будівлі розвалилися. Коні хворіли і були приречені на смерть. Лише один радгосп, за спостереженням Н. Плюсніної, знаходився у чудовому стані: зберігся будинок із внутрішньою обстановкою, сільськогосподарські машини були сховані у сараї і наявні кілька пар волів. У всіх інших радгоспах збір врожаю здійснювали навколишні селяни, хто за половину, хто з 3-го снопа. Цю землю селяни хотіли отримати самі і всіляко шкодили радгоспам: крали сіно у степу, зібраний хліб на полях. На мітингах селяни наголошували, що вони проти комун: "Комуніі нам не треба" [20, арк. 5-6].

Ставлення селян до культгоспів описав уродженець Херсонської губернії Н. Нессін, який у 1919 р. після закінчення сільськогосподарського училища у Херсоні працював управляючим маєтку Воронцової-Дашкової, де знаходився культгосп Іванівка. У віці 21 рік він очолив господарство, яке мало 10 тис. дес. землі, 10 тис. мериносів овець, 400 голів рогатої худоби, а працювало у ньому близько 15 старших робітників і 10 старших чабанів. Щоб скосяти люцерну, господарство змушене було звернутися до мешканців сусідніх сіл, пообіцявши їм третину від зібраного. Однак селяни погодилися працювати за половину врожаю і при його перевезенні поступово розтягували сіно. Також по ночам вбивали породистих овець і крали їхнє м'ясо. Грабежами займалися не лише бідні селяни – с. Іванівка вважалось досить заможним. Рятуючи своє життя, управитель змушений був втекти (так само втік і його попередник), а вівці трохи пізніше померли від хвороб [23, с. 203-205].

Становище у інших господарствах Південної України характеризують описи маєтків, які перебували на обліку Миколаївського повітового земельного відділу. У колишньому маєтку Бутовича у Привільнянській волості Херсонського повіту мертвий реманент був зношений, більша частина худоби розпродана або розтягнена, інша хворіла і страждала від голоду. При загальній площі господарства 4,9 тис. дес., посівна площа у минулі роки доходила до 2 тис., до 1,5 тис. перебувало під сінокосами і пасовиськами. У поточному році було засіяно 1,3 тис. дес., з них 900 дес. озимих. У розладнаному стані знаходилось колишнє господарство Сухомлинова у с. Козлово Нечаянської волості Одеського повіту, яке розграбували селяни сусідніх сіл і військові частини. У поточному році селянами було забрано 7 тис. дес. землі, а радгоспом засіяно 300 дес., службовцями за договором з власником 100 дес. Три невеликі господарства Зайцевських (120, близько 100 і 200 дес.) здавали землю дрібним орендарям. За радянської влади тут були створені робітничі комуні, які швидко розпалися. У колишньому господарстві Дауенгауера поблизу Миколаєва з 14 березня 1919 р. поселилась коммуна з міських робітників, яка швидко розпалася, а господарство через місяць було перетворене на радгосп і зазнало значних збитків. З великого маєтку Лінке у Херсонському повіті (загальна площа близько 2,8 тис. дес.) економічні посіви склали 174 дес. озимих, близько 50 дес. ярових, а близько 900 дес. становили селянські посіви, також залишилось 2 волів і 6 коней, небагато мертвого реманенту. Досить гарно збереглося господарство Волохіна Громоклей-Архангельської волості Херсонського повіту. Економічні посіви становили 100 дес. озимих і 80 дес. ярових, а селянські – 999 дес. [24, арк. 16-19].

Розгром поміщицьких маєтків завершився на тлі відступу радянської влади влітку 1919 р. і приходу денікінських військ. Як повідомляв наприкінці липня 1919 р. Херсонський губернський земельний відділ голову РНК УСРР Х. Раковського, майже всі радянські господарства на лівому березі Дніпра були розграбовані під час евакуації. На правому березі живий і мертвий реманент розбирали повстанці і війська [24, арк. 52].

З відновленням денікінським режимом приватної власності поміщики надавали перевагу здачі землі в оренду, аніж самостійному веденню господарства. Ресурси поміщицького господарства у 1919 р. були в основному вичерпані. Воєнні дії та економічна розруха ускладнили проведення сільськогосподарських робіт. У листопаді 1919 р., за даними проф. Анциферова, у північних повітах Харківської губернії було засіяно 34 % озимих, у Полтавській – 50 % [25, с. 51]. До того ж, посіви були низької якості і зроблені запізно: жнива і осіння сівба на Полтавщині затримались через воєнні дії і втрату селянами внаслідок більшовицьких і денікінських реквізицій коней [26, с. 92]. Значний недосів озимих і непередбаченість до весняної сівби на Полтавщині визнав III губернський з'їзд Рад 24-26 квітня 1920 р. [27, с. 462]. Багато ріллі не було засіяно восени 1919 р. у Донецькій губернії [28, с. 33]. У Херсонській і Подільській губерніях на повернутих поміщикам землях у 1919 р. було засіяно 30-50 % орних площ [29, с. 121-122]. У Мелітопольському повіті Олександрівської губернії, який вважався житницею Півдня, на початку січня 1920 р. посівна площа скоротилась до 30 % (білогвардійські війська забрали у селян до 60 % коней і підвід, повіт забезпечував продовольством війська білих, махновців, червоних) [30, с. 105]. Продовольча криза у січні 1920 р. назріла й у Волинській губернії: у Черняхівській волості Житомирського повіту біднота залишилась без хліба [27, с. 616]. Одним із чинників, який не сприяв збільшенню посівних площ, були наслідки селянської війни з поміщицтвом: селяни боялися повернення поміщиків, а ті – селянської стихії [31, с. 106-107].

"Аграрна революція" зруйнувала велике сільськогосподарське виробництво [9, с. 34]. "Комуніальний" рух був вимушеним заходом, як для Директорії, так і для більшовиків, які за рахунок аграрної політики намагались вирішити продовольче питання. Метою перших колективних товариств було заповнення лакуни у сільськогосподарському виробництві, яка сформувалась після ліквідації поміщицького землеволодіння.

Значна частина перших сільськогосподарських колективів створювалася ситуативно для проведення посівної кампанії чи збору врожаю і після виконання потрібного завдання так само динамічно зникала. Суттєве скорочення посівних площ свідчило про занепад сільськогосподарського виробництва.

Джерела та література

1. Качинский В. Земельная политика соввласти на Украине в 1919 г. / В. Качинский // Літопис революції. – 1929. – № 1. – С. 7-51.
2. Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні (1917 – 1920 рр.) / І.Х. Ганжа. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 152 с.
3. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917 – 1929 гг.): Очерки истории / А.Ф. Чмыга. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1974. – 319 с.
4. Головач Ф.В. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. Жовтень 1917 р. – червень 1921 р. / Ф.В. Головач. – К.: Вища школа, 1982. – 135 с.
5. Хміль І.В. Під гаслом комуни (аграрна політика РКП(б) у 1919 році) / І.В. Хміль. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 118 с.
6. Коріненко П.С. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр. / П.С. Коріненко // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 186-189.
7. Еткіна І. Перші спроби колективізації сільськогосподарського виробництва в Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 73-80.
8. Див. напр.: Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / О.І. Ганжа. – К., 2000. – 208 с.
9. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х.: Госуд. изд-во Украины, 1923. – Вып. 2. – 111 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 29.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 4.
12. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 764 с.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1654. – Оп. 1. – Спр. 7.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1654. – Оп. 1. – Спр. 9.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 3.
16. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). – Вінниця: Книжково-газетне вид-во, 1959. – 487 с.
17. Лозовий В.С. Правосвідомість українського селянства та його суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.) / В.С. Лозовий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С. 277-284.
18. Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917 – 1920 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград: Обл. вид-во, 1957. – 351 с.
19. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918 – 1920 гг.): Документы и материалы. – Д.: Промінь, 1968. – 358 с.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 595.
21. Касперович А. Колективізація сільського господарства на Київщині в 1920 – 1925 р. / А. Касперович. – К.: Друк. Київ. філія Книгоспілки, 1926. – 56 с.
22. Колегаєва Є.Г. Наркомзем України в 1919 р. (спогади) / Є.Г. Колегаєва // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 98-101.
23. Нессин Н. Век прожить – не ниву перейти / Н. Нессин // Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции. – М.: Русский путь, 2009. – С. 197-212.
24. ЦДАВОВУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 478.
25. Кин Д. К истории аграрной программы русской контрреволюции (Аграрная политика денкинского правительства) / Д. Кин // На аграрном фронте. – 1927. – № 3. – С. 44-60.
26. Леонтович В. Спомини утікача / В. Леонтович. – Берлін: Українське слово, 1922. – 154 с.
27. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1083 с.
28. Лях Р.Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917 – 1923 рр.): учбовий посібник / Р.Д. Лях. – Донецьк, 1974. – 63 с.
29. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – К.-Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.
30. За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917 – 1920 гг. – Запорожье: Облиздат, 1957. – 280 с.
31. Корноненко С.В. Заходи Особливої наради з розширення посівних площ в Україні (1919 р.) / С.В. Корноненко // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2014. – С. 103-108.

Kovalyova N. A. Ukrainian village without a landowner: implementation of “agrarian revolution” in 1919.

The article analyzes backgrounds of “community” movement in Ukrainian village and condition of landowners’ farmsteads in 1919. Prioritizing solving food problem to agrarian one, the author tries to clarify conditions of seedage and cropping harvest while the process of landowning liquidation. It is made a conclusion on decay of agriculture and necessity of “community” movement caused by economical reasons.

Key words: landowner, county estates, food problem, cooperative association, commune.

Ковалева Н. А. Украинская деревня без помещика: реализация “аграрной революции” в 1919 г.

В статье анализируются предпосылки “коммунального” движения в украинском селе и положение помещичьих хозяйств в 1919 г. Считая более приоритетным решение продовольственного вопроса, чем аграрного, автор делает попытку выяснить состояние посевной кампании и сбора урожая в ходе ликвидации помещичьего хозяйства. Сделан вывод об упадке сельскохозяйственного производства и вынужденность “коммунального” движения, обусловленного экономическими факторами.

Ключевые слова: помещик, помещичьи имения, продовольственный вопрос, артель, коммуна.